

Slovenski knjižni jezik 2 – zapiski predavanj

Literatura: Olga Kunst Gnamuš: Govorno dejanje, družbeno dejanje. Gnamuš: Pomenska sestava povedi (pri skladnji). Pri obeh knjigah le prvi del. Toporišič: Nova slovenska skladnja. Dressler in Beaugrande: Uvod v besediloslovje (poglavje o koheziji in koherenci). Andreja Žele: Vezljivost v slovenskem jeziku. Orešnik: Udeleženske vloge. Gorjanc: Konektorji (SR). Križaj Ortar in Orešnik: O vlogi levega in desnega prilastka. Kranjc: Govorjeni diskurz (JiS). Pogorelec: Prilastek. Breznik: Besedni red v govoru (članek v DiS-u iz leta 1908).

Pragmatična definicija jezika je, da je jezik sredstvo, s katerim vplivamo na naslovnika. Pri sporočanju moramo razlikovati med resnico in realnostjo. Kar je realno, ni nujno res in obratno. Poznamo jezike, ki so ali niso naravni in jezike, ki so ali niso človeški. Torej: jezik je naravni in umetni. Umetni jeziki so produkt človeka (esperanto, računalniški jeziki). Naravni jezik je tisti, ki ga govorci osvojijo v naravnem okolju. Razlikovati moramo usvajanje in učenje jezika. Usvajanje poteka nenačrtno v naravnem okolju. Učenje pa je načrtna dejavnost, ki se dogaja v skonstruiranem okolju. Pri tem procesu sledimo konkretnim učnim načrtom, pa tudi cilji so določeni. Z vstopom v šolo se poleg jezika samega učimo tudi o jeziku (pravila v jeziku). Prvi jezik je materni jezik. Rojeni govorec nekega jezika je oseba, ki se je jezika naučila iz okolja in je to njen materni oz. prvi jezik. Prehod iz prvega v drugi jezik je odvisen od jezikovne zmožnosti, od jezikovne lojalnosti, od možnosti za rabo jezika. Če so možnosti za rabo omejene, se začne jezik pozabljati (najprej strukture, nato intonacija in naglas). Jezikovna zmožnost ali kompetenca izraža abstraktno vedenje, ki ga posameznik o jeziku ima. Jezikovna raba (performanca) je vsakokratno uresničevanje vedenja o jezikovnih pravilih v konkretni situaciji. Te pojme je uvedel Chomsky. Nadgradnjo pojma jezikovna zmožnost je izvedel Heines. Zanj je to pojem, ki pokriva poznavanje slovničnih pravil, pridružil pa je še sporazumevalno zmožnost, ki zagotavlja, da se lahko govorec jezika vključi v sporazumevalni proces. Sporazumevalna zmožnost je nadpomenka terminu jezikovna zmožnost. Pragmatična načela nam narekujejo sporazumevanje na ravni primernosti (kdaj, kje, kako, s kom in o čem ter zakaj govoriti). Obvladovanje pragmatičnih načel je pragmatična ali sporazumevalna zmožnost. Metajezikovna zmožnost je zmožnost razpravljati, razmišljati o jeziku. Obstaja tudi nečloveški naravni jezik. Enim živalim je jezik urojen (kukavica), enim pa ne (ščinkavci, kalini). Človeški jezik ni urojen. Obstajajao pa neke predispozicije (osnove), da se jezika naučimo. Priti pa mora tudi sprožilni dejavnik. Primer: volčji otroci. Chomsky temu pravi univerzalni nabor. V konkretnem okolju pa se izoblikujejo in razvijajo le slovnične tistega jezika, ki nas obdaja.

De Saussure je trdil, da je jezik struktura, ki jo je potrebno opisovati samo zase, ne da bi v opis vnašali podatke o zgodovinskem razvoju, o družbeni skupnosti, ki jezik rabi ter o zaznavnih in spoznavnih pojavih. Govor (parol) je sekundaren, trenuten in heterogen. Jezik je primaren, neskončen in homogen. Pri govoru gre za pojave, ki jih opisujejo fizika, biologija in psihologija. Govor je psihološko-fizikalna entiteta. Z govorom udeležamo svoje misli, torej gre za uporabo znanja jezika, zato da izrazimo, udeležamo svoje misli. Govor je uresničitev vedenja oz. znanja o jezikovnih pravilih. Izražanje misli v stavkih (skladnja) pripada psihologiji govora. Za naravni jezik je značilno, da je neodvisen od dražljaja. Značilna je tudi poljubnost (oblika ne implicira pomena). Naslednja značilnost je ustvarjalnost, tvorbenost. To pomeni, da lahko oblikujemo nove besede na podlagi besedotvornih pravil. Značilna je tudi dvoravninskost. Posamičen glas sam zase nima pomena, temveč posamezne izraze tvorimo s sestavljanjem. Razlikovalnost pomeni npr.: če zamenjamo en glas v besedi, spremenimo njen pomen (prt, vrt). Eden izmed delov funkcijskega pristopa je tudi praška funkcijska šola. V središču je bilo razpravljanje o besednem redu. Funkcijski pristop predstavlja izpeljanko iz različnih

jezikoslovnih tradicij. Vključuje praško funkcijsko šolo (Matezius, Firbas, Daneš, Zgal, Panevova, Haičova). V funkcijski pristop sodi tudi britanska funkcijska šola. Zanj je značilno, da je v svoji skrajni izpeljavi v 80. letih šla v zelo sistemsko raziskovanje jezika. V osnovi tako raziskovanje ni primarni način raziskovanja funkcijskega jezikoslovja. Predstavnik: Haliday, Arokaya Hassan (delo Kohezija v angleščini). Raziskujejo sistemska vprašanja, ki so neposredno povezana s funkcijo. Pojavil se je tudi ameriški funkcionalizem. Predstavnik: Grosman, San, Vanbali. Zadnji se je usmeril v opisovanje udeleženskih vlog. Nizozemska šola: Van Dyke. Za funkcijski pristop je značilno, da slovnico opisuje kot drugotni, oz. izpeljani sistem. Oblika slovnice je tesno povezana z nalogo, ki jo ima v komunikaciji. Odnos med obliko in njeno funkcijo je sorazmerno zapleten. Tega odnosa se ne učimo kot abstrakten sistem, ampak naše učenje vodijo pragmatične in semantične prvine sporazumevanja. Veliko vlogo pri tem imajo tudi značilnosti govornega kanala. Ena oblika lahko izraža različne funkcije. Primer: Osebek je lahko tisti, ki opravlja dejanje (agens, delovalnik). Stavek so besede, zbrane okrog osebne glagolske oblike. Poved je najmanjši del sporočila, ki je že samo sporočilo in ni nujno, da ima glagolsko obliko. Izrek je sestavljen iz propozicije in komunikacijske funkcije, oz. iz vsebine in namena. Stavki so abstraktni vzorec. Stavčni vzorec ponazarja elemente v strukturi, ne pa tudi njihovega zaporedja. Stavčni vzorec: osebek (samostalnik v nominativu), povedek (osebna glagolska oblika), nato pa različna določila in dopolnila. Realizacija v povedi je lahko drugačna. Osebek ni nujno vedno na prvem mestu, tudi predmet ni vedno nujno na koncu. Kako se bo v povedi udeležil besedni red, je odvisno od konteksta in od tega, kaj želimo poudariti. Besedni red je določen v primerih lepa hiša, na mizi. Določen je tudi v naslonskem nizu: ponoči mi se je sanjalo (se mi je). Pomembnejše informacije stojijo na koncu povedi, kar je povezano s psihologijo zaznavanja in zapominjanja. Kar izrečemo nazadnje, si najdlje zapomnimo. O vrstnem redu v stavku govori načelo členitve po aktualnosti. Ko govorimo o besednem redu, moramo vedno upoštevati širši kontekst (govorni odstavek), posamezne povedi ne smemo analizirati. Poved je z besedami napolnjen stavčni vzorec. Je samo ilustracija tega stavčnega vzorca. Ko poved izrečemo v neki situaciji z nekim določenim namenom, je to izrek. Izrek je torej tista poved, ki ima komunikacijsko funkcijo. Z izrekom želimo nekaj doseči, želimo vplivati na naslovnik. Informacija, ki je manj pomembna, se imenuje tema ali izhodišče. Rema ali jedro je informacija, ki je na koncu in je pomembnejša. Rema nosi težo sporočila. V jezikoslovju so se izoblikovali še drugi pari tega istega: topik (tema), fokus (žarišče, rema), stara informacija, nova informacija. Primer povedi: Deček je razbil vazo. Osebek je agens in opravlja funkcijo teme, torej manj pomembne informacije. Osebek je v tem primeru kavzator, povzročitelj dejanja. Da je to res, dokažemo s pretvorbo: Vaza je razbita zaradi vetra (če bi rekli zaradi dečka, bi bilo slovnično sicer pravilno, pomensko pa ne, saj je človek zavestno bitje in je to dejanje zavestno opravil). Stavki: Vaza je razbita. V tem primeru je vaza paciens. To je predmet, na katerega je dejanje usmerjeno. Še vedno je to tema. Jezik ima veliko stavčnih vzorcev. Stavčni vzorec ima lahko primarno ali sekundarno funkcijo. Primer: Ali imaš uro? Primarna: Odgovor je da. Sekundarna: Odgovor je, da je ura toliko in toliko.

Haliday je že upošteval razliko med različnimi sporazumevalnimi dejavnostmi, hkrati pa poskušal funkcijski pristop še nadgraditi. Trdi, da funkcijski pristop pomeni tudi poskus razlage narave jezika s funkcijskimi izrazi. Jezikoslovce zanima, ali se jezik oblikuje z rabo. In če se oblikuje, na kakšen način to poteka. Zanima jih tudi, kako je oblika jezika določena s funkcijami, ki jih je jezik iznašel, da bi mu služile. Raziskujejo jezik in govor, rabo in sistem, vendar v skladu z besedilom.

Sredstva, ki jih ljudje uporabljamo pri oblikovanju sporočil, so leksikalni izrazi, torej besede. Le-te poljubno kombiniramo med seboj – besedni red. Jezik ima na voljo tudi morfološke oblike in intonacijski potek. S temi štirimi sredstvi pokažemo referenco predmeta, vzpostavimo odnos

med jezikovnim izrazom in zunajjezikovno dejanskostjo. Z njimi poimenujemo tudi lastnost predmeta, osebe ali dejanja; gre za pripisovanje lastnosti nečemu. Predmete preštejemo (kvantificiramo). Določimo odnose med udeleženci v govornem dejanju. Z izbiro teh sredstev lahko izrazimo naslovnika. Določimo tudi sporočevalčev namen, stališče sporočevalca do informacije, ki jo ubeseduje (je prepričan, da je informacija resnična, verjame vanjo). Izbira sredstev izraža tudi dejstvo, da je ena informacija pomembnejša kakor druga. To funkcijo v slovenščini prevzema besedni red. Izraža se tudi predpostavka, ki jo imata sporočevalec in naslovnik (npr. da ima naslovnik o stvari neko predznanje, da ga zanima). Funkcije med seboj tekmujejo, ali bodo izražene z verbalnimi sredstvi, ki jih ima jezik na voljo. Po drugi strani opazujemo tudi sožitje, ko z enim sredstvom izraža različne funkcije. Tak primer je površinski osebek, ki je lahko agens in topik. Besedila nastajajo v konkretnem govornem položaju. Najmanjša enota besedila je izrek. Propozicija je stvarna vsebina. Izrek, ki nima stvarne vsebine, ima lahko svojo funkcijo. Primer: Halo; ta izrek nima stvarne vsebine, služi le vzpostavitvi ali preverjanju stika. Tretji element, ki je sestavni del izreka, je kontekst. Izrek je sestavljen iz: stvarne vsebine, komunikacijske funkcije in konteksta. Komunikacijska funkcija je lahko izražena posredno ali neposredno. Neposredno je izražena takrat, kadar uporabljamo neka konkretna verbalna sredstva (ukazovanje). Besedilo je odvisno od konteksta. Za konkretni komunikacijski položaj je pomemben odnos med udeleženci (socialne, starostne razlike). Pomembno je vedenje, ki ga imajo udeleženci o svetu. Kontekst je lahko iz konkretne situacije razviden, lahko pa ga moramo šele pridobiti (z raziskovanjem odnosov med ljudmi, s študijem). V kontekstu lahko takoj prepoznamo kraj in čas. Konkretni govorni položaj lahko glede na to, ali se odvija v instituciji ali zunaj nje, delimo na formalni in neformalni. Formalni je v institucijah (šola, sodišče, časopisna hiša). Pismo bralcev je lahko neformalna komunikacija (ko govorimo v svojem imenu), lahko pa je formalna (ko predstavljamo neko institucijo). V obeh vrstah govornega položaja gre lahko za javni ali zasebni položaj. Pri javnem govornem položaju naslovnik ni omejen (pismo bralcev npr. je namenjeno vsem potencialnim bralcem). Zasebnost v formalnem govornem položaju urejajo določeni zakoni (npr. zakon o varovanju osebnih podatkov). Primer: Neka upravna služba mora npr. davčnemu zavezancu odgovoriti zasebno, podatkov ne sme objaviti. Od ustrezne ocene govornega položaja je odvisna primernost oz. neprimernost besedila. Verbalna ali neverbalna sredstva izbiramo glede na to, ali so predmeti navzoči ali ne (uporaba kazalnih zaimkov). Deikti so torej tisti izrazi, ki pridobijo določen pomen v določeni situaciji. Če tistega nekaj, kar zaznamujejo, ne vidimo, ne poznamo, ne vemo, kaj je sporočevalec mislil. Za oblikovanje besedila je pomembna družbeno-politična situacija, kulturne norme, tradicija, ki jo družba goji, norme, ki vladajo za srečanja s funkcionarji itd. Upoštevati je treba tudi temperament človeka. Izrek je lahko jasen (pravni akti) ali nejasen (šale, diplomatski jezik). Naslovnik izrek interpretira. Interpretacija se odvija na podlagi konteksta. Namen sporočevalca lahko razberemo tudi iz intonacije. Kontekst je sestavljen iz fizičnega sveta (kdaj, kje se dogaja, število udeležencev), socialnega sveta in mentalnega sveta. Fizični svet je lahko pri naslovniku in sporočevalcu enak, če se nahajata v istem prostoru, času. Socialni svet pomeni njuno razmerje do sveta, izraža njun položaj na družbeni lestvici; lahko je različen. Največ razlik je v mentalnem kontekstu. Sem sodijo želje, prepričanja, motivacija, strahovi.

Če je besedilo narejeno za vizualni prenosnik, odpade neverbalna komunikacija tipa mimika, obraza, kretnje, kar pride v poštev pri slušnem prenosniku. Recepcija je sprejemanje govornih in zapisanih besedil. Sprejemanje ni pasivna dejavnost, kajti sprožajo se spoznavni procesi. Aktivnost je pri sprejemanju le drugačna kot pri sporočanju. Toporišič pravi, da izraza komunikacija ne moremo prevesti s sporazumevanje, saj je ta beseda obremenjena s pojmom sporazum. Pravi, da se s sogovorncem ne sporazumemo vedno, ko z njim govorimo. Vendar če bi uporabljali njegov izraz sporočanje, bi s tem avtomatsko izbrisali sprejemanje. Sporočanje

pomeni dejavnost sporočevalca, zato ne more nadomestiti pojma komunikacija, ki je sporočanje +sprejemanje. Termin sporazumevanje je v slovensko jezikoslovje prinesla pragmatična lingvistika. Sporazumevanje se dogaja v kontekstu, kjer sta udeležena vsaj tvorec in naslovnik. Vključuje dejavnost produkcije (tvorjenja) in sprejemanja ali recepcije. Sprejemanje dražljajev, ki se prenašajo do ušes ali oči, imenujemo zaznavanje. Dražljaje moramo prepoznati, identificirati. Pri tem nas motijo drugi dražljaji v okolju (hrup, šum, okvarjenost govornih organov, jakost glasu oz. motenj, madeži na papirju). Razlike med besedami se v pisnem besedilu kažejo s presledki. Če teh ni, ali če je nabor pisave nenavaden, je prepoznavanje oteženo, upočasnjeno. Pri govorjenem jeziku meje med besedami določajo premori, ki pa so med besedami, ki spadajo v isto govorno verigo, zelo redki. Premor določa tudi intonacija. V mentalnem slovarju posameznika so spravljene podatki o pomenu besed, o pomenu v različnih kontekstih, o oblikoslovnih lastnostih itd. Mentalni slovar, ki je v naših možganih, lahko primerjamo z elektronskim slovarjem. Na to, kako hitro bomo besedo prepoznali, vpliva nekaj dejavnikov. Prvi je pogostnost (kolikokrat neko besedo slišimo v življenju). Na prepoznavanje besede in na hitrost prepoznavanja vpliva torej kontekst. Primer: kruh in maslo; ima veliko masla na glavi; maslo in grafoskop. V zadnjem primeru gre za nepričakovan kontekst. Nebesede so tisto zaporedje črk ali glasov, ki jih v nekem jeziku ni oz. so, pa nič ne pomenijo. Nekatere nebesede so podobne besedam, zato jih dostikrat spregledamo (nahrtnik – nahrtnik). Drugi dejavnik je kakovost prepoznavanja (artikulacija besed, nabor pisave). Besede se med seboj povezujejo v večje enote (besedne zveze, povedi oz. izreke). Opravljamo semantično ali sintaktično analizo. Besedilo lahko razčlenjujemo na podlagi poznavanja slovničnih pravil. Ugotavljamo, kako so v določenem kontekstu besede povezane, katera se na katero nanaša. Možne so tudi dvoumnosti. Primer: beseda termin (če besedo pravilno naglasimo, poznamo pomen, lahko pa ga določimo tudi iz konteksta). Nekatere besede se pišejo drugače, vendar se zelo podobno izgovarjajo (časnik, častnik). Take besede se k sreči redko pojavljajo v istem izreku. Primer dvoumnega izreka: Janez je srečal fanta, ki mu je posodil denar; vstopnice za prireditve, katere vam bomo poslali po pošti, naročite do 12.11. 2002. V prvem primeru ni jasno, kdo je komu posodil denar. Razrešitev: kateremu je posodil denar (to ni čisto knjižno); Janez je srečal fanta, od katerega si je sposodil denar. Če vemo, da se ki nanaša na najbližjo odnosnico (v tem primeru fanta), je sporočilo prvotnega izreka nedvoumno. Kateri je zaimsek, ki pa veznik. Oba kažeta nazaj. Pri obeh sta prisotni vezniška in deiktična funkcija. Razlika je v tem, da kateri opravlja tudi anaforično funkcijo (spol, število). Ki pa te funkcije ne more izražati, zato mu mora slediti beseda, ki to izraža (mu ipd.). V drugem primeru (vstopnice) je raba kateri nepravilna; tam bi moral stati ki +anaforični zaimsek (ki vam jih pošljemo). Primer: Janez je srečal fanta, ki je z njim poklepetal. Gre za nek privzdignjen slog, torej gre za zaznamovano rabo. Nezaznamovano bi bilo: Janez je srečal fanta, s katerim je poklepetal.

Prepoznavanje besed poteka preko štirih faz: prepoznavanje besed, razčlenjevanje (ugotavljanje skladenjskih razmerij), semantična interpretacija, pragmatična interpretacija. Te faze potekajo hkrati. Pragmatična interpretacija je prepoznavanje pomena v kontekstu. Te faze se v naših možganih odvijajo na nezavedni ravni. Uzavestijo se takrat, kadar v sporazumevalnem procesu naletimo na težave. Produktivni dejavnosti sta govorjenje in pisanje, poslušanje in branje pa sta receptivni dejavnosti. Branje in pisanje sta povezana z vidnim prenosnikom, poslušanje in govorjenje pa s slušnim. Pragmatične predpostavke so ideje oz. misli, ki jih tvorec besedila oblikuje o informaciji ali o naslovniku. Pomembno je, da se zavedamo, da te predpostavke niso stalne. Sporazumevanje je namreč dinamičen proces.

Besedila se delijo na umetnostna in neumetnostna. Umetnostna imajo poudarjeno estetsko funkcijo in nimajo praktične uporabne vrednosti. V neumetnostnih besedilih je estetska funkcija

manj prisotna. Merilo za to delitev je tudi preverljivost podatkov. Besedila delimo tudi glede na prenosnik. So govorjena in zapisana besedila. Z govorjenimi besedili so se začeli resneje ukvarjati v 20. stol. To raziskovanje je omogočil razvoj tehničnih sredstev. Pragmatika je pokazala, da jezik ni posoda resnice. Za to, da bi dosegli svoj namen, lahko uporabimo različna jezikovna in nejezikovna sredstva (tudi laži). Besedila delimo tudi na enogovorna in dvogovorna. Enogovorna so tista, kjer naslovnik ni spodbujan k odzivu (predavanja). Besedila se delijo tudi glede na to, ali se sporočevalec v teh besedilih razodene ali ne; ali izraža svoja lastna prepričanja ali pa hoče svoja stališča prikriti. Tu gre za subjektivna in objektivna besedila. Objektivna so strokovna in znanstvena besedila, nekatera publicistična besedila. Subjektivna so zasebna pisma, komentarji v publicistiki. Meje pa se ne da točno določiti. Pri znanstvenih besedilih je subjektivna že izbira teme, literature oz. virov, na katere se bomo naslonili, poglobljenost v določene detajle. Testi znanja bi morali biti objektivna besedila. Vendar je že izbira vprašanj subjektivna.

Prva stopnja pri oblikovanju izrekov je predjezikovna konceptijska raven. Tu gre za izluščanje misli, ki jo bomo oblikovali s pomočjo verbalnih sredstev. Poiskati moramo besede, ki bodo naše misli primerno predstavile. Opravimo torej leksikalno izbiro. Nato moramo med temi besedami izbrati eno, in sicer glagol, ker je središče strukture. Glagol nosi informacijo o tem, koliko elementov je potrebnih v strukturi. Ta informacija je shranjena v korenskem morfemu. Glagol narekuje vrsto strukture in število elementov, ki jih moramo v tej strukturi realizirati. Primer: glagol deževati je ničvalenten; to pomeni, da nadaljnji elementi za samo strukturo niso nujni. Primer valenčnosti: Jan živi ... Jan gre ... Nato je treba določiti zaporedje v strukturi. V njem se odraža naše stališče. Tista informacija, ki je manj pomembna, bo stala na začetku, tista, ki je pomembnejša, bo na koncu. Besede nato poskusimo artikulirati. Tu gre za procese, ki so povezani z našim živčnim sistemom. Primer izbiranja pomembnosti: Jan živi v Ljubljani – V Ljubljani živi Jan.

Bistvena razlika med zasebnimi in javnimi besedili je omejenost oz. neomejenost. Pri formalnih gre za to, da je družbeno razmerje med sporočevalcem in naslovnikom natančno določeno. Ti govorni položaji se odvijajo v institucijah. Pri komunikaciji je pomembno načelo sodelovanja med govorniki, drugo načelo pa je načelo menjavanja vlog. To je strukturno načelo. To načelo govori o izmenjavanju položaja govornika in poslušalca (seveda le pri dvosmerni komunikaciji). V nekaterih kontekstih je že vnaprej določeno, kdo bo prvi govorec in kdo bo najprej poslušalec (okrogle mize). V spontanah govornih položajih ni vnaprej določeno, kdo bo najprej govorec oz. poslušalec. Sporazumevalni proces ni omejen s številom izmenjav. Omejen je s kontekstom, s časom (pri okrogli mizi na televiziji). Te izmenjave med osebo A in B predstavljajo neko besedilo. Vloga je vse tisto, kar govorec izreče, preden začne govoriti drugi. Menjavanje vlog je termin, ki mu Toporišič pravi navrstje ali napovrstje. Skrajni prvini govorjenega besedila sta molk in simultani govor. Pri simultanem govoru se dve vlogi prekrivata, gre za hkratni govor. Takšnih situacij je več. Oseba A končuje svojo vlogo, oseba B to zazna in začne govoriti tik preden A konča. V tem primeru gre za netekmovalno prekrivanje. Drug način prekrivanja je tekmovalno prekrivanje. Oseba A in B tekmujeta za vlogo govornika. Primer: Na okrogli mizi ena oseba veliko govori, drugi pa mu skačejo v besedo, ker hočejo priti do nje.

Pri verižnem vzorcu gre za izmenjavo vprašanja in odgovora. Primer: Pogovor v knjižnici. Pri oklepajočem vzorcu gre za to, da vprašanju sledi še eno vprašanje, nato sledi odgovor na drugo in potem na prvo vprašanje. Primer: Mi posodiš avto? Zakaj ga pa rabiš? Moram na faks. Na, tu imaš ključke. To pomeni, da vprašanje in odgovor oklepata drugo vprašanje. Pri mešanem vzorcu imamo tri vloge. Vprašanju sledi odgovor, nato pa pojasnilo vprašanju. Razvijajoči vzorec: trditvi sledi potrditev, nato trditev in spet potrditev (temo razvijamo v določene detajle).

Obstajajo neverbalna sredstva, s katerimi pokažemo, ali želimo sodelovati v komunikacijskem procesu. Tako sredstvo je očesni stik. Vidne prvine vzpostavljajo stik, po drugi strani pa lahko z njimi izražamo tudi vsebino, o kateri govorimo. Izražamo lahko tudi svoj namen oziroma ga naredimo bolj transparentnega. Primer: Če nekomu nekaj ukažemo, ga zraven lahko grdo pogledamo. Poleg očesnega stika je tu še mimika. Mimika obraza odraža strinjanje ali nestrinjanje, dvom itd. Zraven so še kretnje oz. gestikulacija. Geste izražajo značaj človeka. Izražajo čustveno prizadetost ob besedilu. Pretirana mimika in gestikuliranje včasih naredita besedilo v komunikacijskem procesu nesprejemljivo. Lahko sta zelo moteča dejavnika. Je še gibanje po prostoru in urejenost. Ko govorimo, moramo biti obrnjeni proti naslovniku. Pri urejenosti gre za to, da imamo pripravljeno gradivo, pa tudi urejenost oblačenja, frizure. Prozodične prvine so tiste glasovne prvine, ki spremljajo govor. Rečemo jim tudi slušne prvine. Prva taka je členitev s premori. S tem ko ga členimo, dajemo naslovniku dodatno informacijo o pomenskih enotah. Hkrati mu omogočamo tudi to, da organizira svoje vedenje oz. proces sprejemanja. Če besedila ne členimo, je monotono. Naslednja prvina je poudarjanje. Neustrezno je, če v besedilu poudarjamo besede, ki v resnici nimajo poudarka (če v predložni besedni zvezi poudarimo predlog). Poudarek je lastnost besede, naglas je lastnost zloga. Naslednja prvina je intonacija. Trdilne povedi se končajo s padajočo intonacijo. Ena vrsta vprašanj se konča z rastočo, druga pa s padajočo intonacijo. So še: register, hitrost ali tempo in barva glasu. Ko oblikujemo besedilo, vse te značilnosti delujejo na učinek. Višji register je prisoten pri posebnih situacijah, pri čustveni prizadetosti. Odvisno je torej od konteksta. Samokorektura je popravek; ko začnemo govoriti, izrečemo neko besedo, nato pa vidimo, da bi lahko svojo misel izrazili bolje in se popravimo. Napačni starti obsegajo zamenjavo strukture. Koliko je teh dveh prvin, je odvisno od tega, koliko poznamo temo, koliko smo zbrani in koliko je razvita naša jezikovna zmožnost. Členitveni signali se delijo na dva razreda: razred členitvenih signalov govornika in razred poslušalca. Signali, ki jih uporablja poslušalec, so opora za govornika. Signali so strukture ali besede, ki so pomensko izpraznjene. Imajo le funkcijo dajanja opore tvorcu, pri tvorcu pa kažejo na težave, ki jih ima pri tvorbi besedila. Primer: medmet polglasnik (funkcija zapolnjevanja povedi, mašilo), glagoli (veš, mislim). Oporni signali so tudi neverbalna sredstva: prikimavanje. Vsa sredstva niso ustrezna v vseh govornih položajih. Členitveni signali kažejo na kognitivne procese, ki se dogajajo pri tvorcu in naslovniku. Taki signali se pojavljajo tudi v pisnem besedilu.

Pri govorjenju moramo slediti tudi načelom uspešnega sporočanja. Prvo je dobro poznavanje teme. Ko neko besedilo oblikujemo, moramo temo poznati. Če je ne poznamo, bo naše besedilo na nekih ravneh neustrezno. Izražali bomo neustrezna pomenska razmerja (mešanje med vzrokom in posledico). Upoštevati moramo tudi prenosnik. Treba je upoštevati značilno zgradbo besedilne vrste (opis, oris). Upoštevati moramo dejstvo, da je za opis postopka nujno upoštevati časovno zaporedje. Za opis je značilna tudi tretja oseba sedanjika itd. Upoštevati moramo tudi pravila jezika (besedni red).

Maksima je načelo, ki naj bi ga spoštovali tvorci, ko oblikujejo besedilo v določenih okoliščinah. Grice omenja štiri take maksime. Prva je maksima kvantitete oz. količnosti. Gre za količino informacij, ki jih tvorec posreduje v besedilu. Grice pravi, naj bo količina informacij ravno pravšnja. Oceniti moramo kontekst in glede na to izbrati, katere informacije bomo posredovali in katere ne. Informacij ne sme biti preveč, ker jim potem naslovnik ne more več slediti. Informacija je za Gricea tisto, kar je novo. Maksima kvantitete zadeva torej količino novih dejstev v besedilu. Naslednja je maksima kakovosti oz. kvalitete. Le-ta govori o resničnosti informacije. Grice pravi, naj v besedilu ne bi govorili o tistem, kar ni res oziroma o tistem, za kar nismo prepričani, da je res. Za svoje trditve moramo najti dokaze. Naslednja je maksima načina. Le-ta zadeva način oblikovanja in posredovanja informacij. Približuje se načelom splošne stilistike. Grice govori, naj bodo besedila jasna, razumljiva, kratka in naj se izogibamo dvomnosti. Četrta maksima je maksima relevantnosti. Zadeva relevantnost informacij. V

določenih govornih položajih ni relevantno govoriti o določenih temah. Primer: Na predavanju o jeziku ni relevantno govoriti o vremenu, o rezultatu tekme. Obstajajo tudi besedila, ki načrtno kršijo te maksime. Primer: Diplomatski jezik je namenoma dvoumen, krši torej maksimo načina. Jezik zakonov pa nasprotno mora biti jasen in nedvoumen. Maksime kršijo tudi šale. Na tej kršitvi gradijo svojo poanto. Če maksim ne bi kršile, ne bi imele učinka.

Besedilo je tisto zaporedje izrekov, ki je smiselno povezano. Prepoznavna morata biti namen in tema. Besedilo mora biti zaokrožena in sovisna enota. Dressler in Beaugrande sta besedilo definirala s sedmimi kriteriji besedilnosti. Besedilo je komunikacijska pojavitev, ki izpolnjuje teh sedem kriterijev. Prva dva kriterija sta kohezija in koherenca. Nanašata se na besedilo. Tretji je kriterij namernosti. Povezan je s tvorcem besedila, ki hoče besedno gradivo narediti koherentno in kohezivno, da bi dosegel svoj cilj, tj. da bi vplival na naslovnika. Četrti je kriterij sprejemljivosti. Zadeva naslovnika. Ta je pripravljen sprejeti neko besedno gradivo ali pa tudi ne. Če naemn tvorca ni jasno izražen, bo ta težje dosegel svoj cilj. Odvisno je tudi od sprejemnika, ali se bo potrudil razumeti sporočilo tvorca ali ne. Peti je kriterij informativnosti. Nanaša se na količino pričakovanega oz. nepričakovanega ali znanega oz. neznanega v besedilu. Nanaša se tako na vsebino kot na obliko besedila. Dressler in Beaugrande govorita o treh stopnjah informativnosti, ki se v besedilu med seboj menjujejo. Šesti je kriterij situacijskosti. Zadeva situacijo. Lahko ga povežemo z Griceovo maksimo relevantnosti. Vsebina in oblika besedila morata biti ustrezni situaciji (ob avtocesti morajo biti na plakatih velike črke; table delo na cesti ne postavljamo na fakulteto). Sedmi je kriterij medbesedilnosti. Zadeva vedenje o predhodnih besedilih, ki jih moramo poznati, da to besedilo lahko razumemo. Primer: Če vidimo znak za konec omejitve, vemo, da je bil prej znak za omejitvev. Kohezija je površinska povezanost besedila, ki jo zagotavljamo s slovničnimi sredstvi. Navezovanje ali anaforičnost je tisti odnos, kjer najprej nastopa polnopomenska beseda, nato pa zaimek. Primer: Prišel je avto; nihče ga ni videl. Zaimek svoj pomen pridobi šele v kontekstu. Oba izraza kažeta isto zunajbesedilno dejanskost. Z njo referirata, zato ju imenujemo koreferirajoča izraza. Drugi odnos je napovedovanje, ko se zaoblika (zaimek) pojavi pred polnopomenskim izrazom. Njen natančen pomen izvemo šele v naslednji povedi, ko je uporabljen polnopomenski izraz. Primer: Povabil ga je domov; Jan je seveda rad prišel. Napovedovanje je kataforičnost, napovednik pa katafora. Kohezijo lahko vzpostavljamo s ponavljanjem enot iz prejšnjih povedi. To je lahko dobessedno (pripeljal je avto; avta ni nihče opazil). Takih ponovitev je veliko v pravnih besedilih. Delna dobessedna ponovitev je zamenjava besedne vrste. Primer: Jan je prišel domov; njegov prihod je vzbudil veliko zanimanje. Ko je neka informacija zamolčana, mora naslovnik za razumevanje dodati svoje lastno znanje. Ta postopek se imenuje inferiranje. Kohezijo vzpostavljamo tudi s sopomenkami, nadpomenkami in parafrazami. Uporabljati moramo ustaljene parafraze, za katere predvidevamo, da jih naslovnik pozna. Lahko uporabljamo kazalno besedo ali deikt. Teh je več vrst. Lahko so osebni (jaz, ti, vi), časovni (danes, včeraj), prostorski (spredaj, tu, tam). Deikti splošni pomen dobijo v kontekstu. Njihov pomen se spreminja glede na to, kdo jih uporablja, kdo je v deiktičnem središču. Relativni koncept je tisti, kjer prostor in čas opisujemo z izrazi, ki se spreminjajo glede na to, kdo je v deiktičnem središču. Pri absolutnem konceptu pa uporabljamo izraze, ki ostajajo nespremenjeni ne glede na to, kdo govori. Nekateri jeziki vsa prostorska razmerja opisujejo s smermi neba (absolutni koncept). To so indonezijski in nekateri afriški jeziki. V slovanskih, germanskih in romanskih jezikih pogosteje uporabljamo relativne izraze. Manjše postavljamo v odnos do večjega in dinamično v odnos do statičnega. Kazalna beseda (deikt) ta lahko kaže nazaj v besedilo ali na zunajbesedilno dejanskost. To razmerje je eksoforičnost. Kohezijo vzpostavljamo z morfemskim navezovanjem, z osebno glagolsko obliko. Kohezijo vzpostavljamo tudi z izpustom ali elipso in z isto časovno obliko. Vzpostavljamo jo tudi z vezniki ali junktivi, ti pa skrbijo tudi za koherenco, ki je pomenska spetost besedila.

Koherenca vzpostavlja tisto rdečo nit ali glavno temo, ki se v besedilu lahko realizira na različne načine. Gre za to, da v besedilu najdemo eksplicitno ali implicitno izražena pomenska razmerja (vzročna, posledična, časovna). Vzročno razmerje je lahko izraženo eksplicitno, tj. z veznikom ali implicitno, tj. brez veznika. Primer: Bankomat ne dela; računalnik se je pokvaril (brez veznika); bankomat ne dela, ker se je računalnik pokvaril (z veznikom).

Eno izmed pomenskih razmerij je časovno razmerje. Dopolnjevalna (druga) poved dodaja prvi podatke o spremembah teme v času. Primer: Vrnili so se iz kina. V apartmaju so pripovedovali o zanimivem filmu. To zaporedje je tako, da iz njega lahko razberemo neko časovno zaporedje. V tem primeru povedi ne moremo prestaviti. V tem primeru je časovno razmerje izraženo implicitno. Če bi bilo eksplicitno, bi se druga poved glasila: Nato so v apartmaju pripovedovali ... V opisu postopka je prevladujoče pomensko razmerje časovno. Primer: Kako izdelamo vžigalnice? Uporabimo mehak topolov les. Tega olupimo, razžagamo in razrežemo v plasti itd. Povedi tudi tu ne smemo pomešati.

Naslednje pomensko razmerje je vzročno. Gre za to, da dopolnjevalna poved dodaja podatke o vzroku nastanka stanja oz. dejanja. Druga poved je do prve v vzročnem pomenskem razmerju. Dopolnjuje prvo s podatki o vzroku. Primer: Dečka sta morala noč preživeti na prostem. Popoldne sta zamudila vse vlake in se potem še izgubila. Če bi izrazili eksplicitno: Ker sta popoldne zamudila vse vlake in se nato še izgubila, sta morala noč preživeti na prostem. Ker je veznik, ki stavke povezuje v vzročno razmerje.

Pri posledičnem pomenskem razmerju gre za to, da dopolnjevalna poved dodaja podatke o posledicah nekega stanja oz. dejanja. Druga poved je do prve v posledičnem pomenskem razmerju. Primer: Noč je bila hladna. Jan si je od prijatelja sposodil vse, kar je lahko pogrešal, kapo, šal in spalno vrečo. Če bi povedi zamenjali, bi si pomen lahko razlagali na drugačen način. Primer: Od prijatelja si je sposodil vse, kar je lahko pogrešal, kajti noč je bila hladna. To je pojasnjevanje. Posledično razmerje lahko izrazimo tudi eksplicitno: Noč je bila hladna, tako da si je Jan od prijatelja sposodil vse, kar je lahko pogrešal. Vzročno podredje: Ker je bila noč hladna, si je od prijatelja sposodil vse, kar je lahko pogrešal. Ko izražamo razmerje eksplicitno, lahko obe povedi združimo v eno poved z dvema stavkoma, in sicer podredno ali priredno. Implicitno razmerje izražamo tako, da postavimo dve povedi v zaporedje.

Pri namernem razmerju dopolnjevalna poved dodaja podatke o nameri dejanja. Druga poved prvo dopolnjuje s podatkom o nameri. Primer: Gasilci iz Ljubljane so se odpeljali v Kranj. Želeli so pomagati kolegom pri gašenju. Razmerje smo izrazili implicitno. Eksplicitno: Gasilci iz Ljubljane so se odpeljali v Kranj, da bi pomagali kolegom pri gašenju.

Pri pogojnem pomenskem razmerju dopolnjevalna poved dodaja podatke o pogoju nastanka dejanja oz. stanja. Primer: Jan bo sprejet na delovno mesto akviziterja. Imeti mora vozniško dovoljenje. Eksplicitno: Če bo Jan imel vozniško dovoljenje, bo dobil delovno mesto akviziterja. Pri protivnem pomenskem razmerju gre za dodajanje podatkov o nasprotju oz. neskladnosti podatkov z vsebino, ki smo jo izrekli prej. Primer: Skušala ga je priklicati, ampak otrok se ni zmenil zanjo.

Pri pojasnjevalnem pomenskem razmerju dopolnjevalna poved dodaja pojasnilo sporočevalčevemu mnenju. Primer: Solata je zelo zdrava. Spodbuja delovanje žlez. Eksplicitno: Solata je zdrava, saj spodbuja boljše delovanje prebavnih žlez (vzročno priredje). Pojasnjevalno: Solata je zdrava, in sicer spodbuja delovanje prebavnih žlez.

Pri sklepalnem pomenskem razmerju gre za to, da dopolnjevalna poved dodaja sporočevalčev sklep. Primer: Eva je danes že trikrat padla po stopnicah. Res je zelo nerodna. Dopolnjevalna poved se postavlja v razmerju do prve povedi v sklepalno razmerje. Eksplicitno: Eva je danes že trikrat padla po stopnicah, torej je res zelo nerodna.

Pri naštevalnem razmerju dopolnjevalna poved dodaja še kakšno lastnost teme. Primer: Koprive rastejo ob jarkih. Na njihovih listih so žgalni lasi s strupom. Eksplicitno lahko to razmerje izrazimo z veznikom in, z vejico itd. Naštevalno razmerje prevladuje pri opisih. Pri opisu se glagoli pojavljajo v sedanjiku. V pretekliku se pojavljajo tedaj, ko so osebe že umrle, ki niso več tu pristone, ali ki niso več takšne, kot so bile (nekdanji prijatelji, ki so se spremenili). Tudi tipični glagoli so pri opisu drugačni kot pri pripovedovanju. Pripovedovanje: obiskovati, dogajati se. Opis: biti. Pri razlaganju prevladujejo vzročnostna, namerna, pogojna in posledična razmerja. Pri utemeljevanju prevladujeta sklepalno in pojasnjevalno razmerje. Glede na namen besedila delimo na nekaj tipov. Prvi tip so prikazovalna besedila. Gre za prikaz zunajjezikovne dejanskosti. Nekoga želimo z nečim seznaniti. Drugi tip so zagotavljalna besedila (obljuba, prijavnica). So tista besedila, v katerih sporočevalec zagotavlja, da se bo neka zunajjezikovna dejanskost zgodila. To zagotovilo lahko izreče eksplicitno ali implicitno. Za tvorjenje zagotavljalnih besedil so tipična verbalna sredstva, in sicer performativi. To so tisti glagoli, s katerimi, takrat, ko jih izrečemo, že hkrati opravimo neko dejanje. Izrečeni so v 1. os. ed. ali tudi mn. Ko gre za institucijo, so lahko tudi v 3. os.: Sodišče vas spoznava za krivega. Performativi so v tvorniku. Ponavadi so to dovršni glagoli, redko nedovršni: Obljubljam, da ... Izrečeni morajo biti v situacijah, kjer je to pričakovano. Družbena funkcija, ki jo sporočevalec opravlja, mora biti ustrezna. Performativna izjava spremeni družbeno dejanskost. Primer: Oduščeni ste (tu ne gre za performativ). Performativ: Oduščam vas. V vrednotenjskih besedilih sporočevalec izreka oceno oz. svoje stališče do zunajjezikovne dejanskosti. Le-to ocenjuje. Ocenjuje jo na podlagi strokovne analize. Taki besedili sta ocena in kritika. Meja med njima je težko določljiva. Pogosti glagoli v ocenah: menim, ocenjujem, po mojem mnenju, mislim. Glagoli izražajo subjektivno mnenje tvorca. Naslednja so čustvena besedila. Gre za besedila, ki jih tvorec oblikuje za naslovnika, da bi v njih izrazil svoja čustva do upovedene predmetnosti ali do naslovnika (ljubezensko pismo). Pozivna besedila so tista, v katerih sporočevalec poziva naslovnika, da naj nekaj stori oz. naj spremeni zunajjezikovno dejanskost. Gre za izražanje želje, ukaza. Taka besedila: prošnja, ukaz, zapoved. Prošnja je lahko formalno ali neformalno besedilo. Primer neformalne: Prosim, ne klepetajte. Formalna: prošnja, ki jo naslovimo na institucijo in je primerno opremljena (naslov pošiljatelja, naslovnika, zadeva). S poizvedovalnimi besedili poizvedujemo o podatkih v zunajjezikovni dejanskosti. Primer: anketa. Objektivnost ankete se meri z velikostjo vzorca, z načinom spraševanja. Odvisna je od načina zastavljanja vprašanj in od vprašanj samih. Naslednji tip so povezovalna besedila. Primer: pozdrav, čestitka. Razlikujemo jih po izbiri verbalnih sredstev in po priložnostih, v katerih jih izrekamo. Zadnji tip so izvršilna besedila. So performativna. Predpostavljamo, da so sredstva, s katerimi ta besedila oblikujemo, performativi. Primer: Pooblaščam tega in tega, da stori ... Tako besedilo je tudi oporoka: svoje premoženje zapuščam temu in temu.

Začetnik pragmatičnega jezikoslovja je Austin, njegov učenec pa Surl. Ta je Austinova načela nadgradil. Oba sta bila filozofa. Pragmatika je veda, ki preučuje rabo jezika, oz. odnos med jezikom in njegovim uporabnikom. Leta 1962 izidejo Austinova predavanja Kako napraviti kaj z besedami. Govorno dejanje je tisti proces, v katerem izrek nastaja. Performativi so v aktivu in v sedanjiku, ponavadi so dovršni, lahko tudi nedovršni. Performativne izjave niso v naštetih slovničnih oblikah, imajo pa isto funkcijo kot performativi (odpuščeni ste; odpuščam vas). Razlika med tema dvema izrekoma je na oblikovni ravni, pomenske razlike pa ni. Performative izrekajo osebe, ki so za to pooblaščene. Neuresničljive performative Austin imenuje zastrelki. Austin je govorno dejanje razdelil na tri poddejanja. Zanimalo ga je, kaj pomeni: reči nekaj pomeni nekaj storiti. Prvo poddejanje govornega dejanja je po Austinu dejanje izrekanja ali lokucijsko dejanje. Gre za artikulacijo neke smiselne zaokrožene celote, torej izreka. S tem

želimo vplivati na naslovnika. S tem opravljamo dejanje vplivanja ali ilokucijsko dejanje. Tretja enota govornega dejanja je dejanje učinkovanja ali perlokucijsko dejanje. To dejanje se pokaže pri naslovniku. Nekateri jezikoslovci so to dejanje ločili od ostalih dveh in ga pripisali naslovniku. Vsa ta tri dejanja potekajo hkrati. Primer: Pozor, hud pes. Pragmatikom so očitalli, da se ukvarjajo s skonstruiranimi primeri (kaj bi, če bi), ne pa s konkretnimi besedili. To pomanjkljivost pragmatike odpravlja konverzacijska analiza in druge znanstvene discipline. Komunikacijska funkcija je za pragmatike pomembnejša od stvarne vsebine. Dokaz: Obstajajo izreki, ki nimajo stvarne vsebine, komunikacijsko funkcijo pa imajo (halo). Obratno ne drži. Drugi dokaz: Izpeljemo ga lahko iz tvarne podobe izrekov. Sporočilni namen lahko izrazimo na več načinov, posredno ali neposredno. Primer: V tem prostoru se ne kadi. To je lahko trditev, ki le seznanja z nekim dejstvom. Lahko pa ta stavek izraža prošnjo, zahtevo itd. Takšno zahtevo pa lahko izrazimo tudi eksplicitno: Prosim, ne kadi v tem prostoru. Tretji dokaz: Če vzamemo primer Prosim, da ne kadiš, ugotovimo, da je stvarna vsebina tega izreka v odvisnem stavku, ima manjšo informacijsko težo. V tem primeru se je v glavnem stavku znašla komunikacijska funkcija.

Izrek opravlja dve temeljni vlogi: sporoča neko vsebino (podatke o zunajjezikovni dejanskosti), hkrati pa s povedjo sporočamo sporočevalčevo razmerje do zunajjezikovne dejanskosti. Ko sporočevalec vstopi v interakcijo z naslovnikom, ko se znajdemo v nekem konkretnem komunikacijskem položaju in oblikujemo izrek, kažemo tudi svoje razmerje do zunajjezikovne dejanskosti in do naslovnika. Kaže se tudi namen izreka. Na tej podlagi deli Austin sporočilne namene na 6 skupin. Prva skupina so predstavitevna govorna dejanja ali trditve. S trditvami želi sporočevalec vplivati na naslovnikovo vedenje oz. na njegova stališča. S trditvijo izraža svoje prepričanje, da je stvarna vsebina resnična ali neresnična. Druga skupina so vprašanja. Z njimi sprašujemo po zunajjezikovni dejanskosti. Sporočevalec želi vplivati na naslovnika, da bi mu ta sporočil zaželeni podatek. Tretja skupina so velelna govorna dejanja. Sporočevalec z njimi skuša pri naslovniku doseči, da bi ta uresničil ali pa ne neko stvarno vsebino. Taka dejanja so lahko ukazi ali prepovedi. Četrta skupina so izrazna ali ekspresivna govorna dejanja. So tista, kjer ima sporočevalec namen prenesti na naslovnika svoje doživljanje stvarne vsebine. Gre za seznanjanje s sporočevalčevim stališčem, z njegovim čustvenim odnosom do zunajjezikovne dejanskosti. Primer: Kako sem srečen, da je Jan vzel za ženo Evo. Pri peti skupini dejanja sporočevalec naslovniku grozi ali mu kaj obljublja. Sporočevalec obljube ali grožnje izreka takrat, kadar želi vplivati na naslovnika z napovedjo, grožnjo ali obljubo. Primer: Očka pride zvečer domov. Ta izjava je lahko trditev. Lahko je tudi obljuba ali grožnja. Šesta skupina so performativi ali dejavniki. Z njimi z izrekanjem stvarne vsebine to tudi udejanimo. Surl je ta govorna dejanja poimenoval drugače kot Austin. Vprašanja in trditve je združil v en tip. Zanj so to asertivi. Velelna govorna dejanja so zanj direktivi. Izrazna so za Surla ekspresivi. Obljube in grožnje so komisivi. Performativi so deklarativi. Primerjava Austinove z novejšimi klasifikacijami: trditve so prikazovalna dejanja; vprašanja so poizvedovalna; izrazna so povezovalna, čustvena, vrednotenjska dejanja; obljube in grožnje so izvršilna in zagotavljalna govorna dejanja.

Glede na to, kateri namen izražamo in kako so izreki oblikovani, delimo izreke na štiri skupine, na t. i. stalne sporočanje oblike. Ta delitev je po češki funkcijski šoli. So: izjava oz trditev, vprašanje, ukaz in želja. Stalne sporočanje oblike se med seboj razlikujejo glede na razločevalne lastnosti, torej pomensko. Zanima nas, ali govorec vpliva na realizacijo in ali je sporočevalčev namen naslovnika pripeljati v akcijo. Za izjavo je značilno, da govorec ne vpliva na realizacijo in naslovnika ne želi pripeljati v akcijo. Pri vprašanju želimo naslovnika pripeljati v akcijo, na realizacijo ne vplivamo. Pri zkasu skušamo vplivati na realizacijo in naslovnika poskušamo pripeljati v akcijo. Pri želji želimo vplivati na realizacijo, akcija pa je odvisna od konteksta.

Za sporočanje oblike so značilni skladniki (gradbeni material). Prva skupina so leksikalni skladniki. Druga skupina so gramatični (besedni red, naklonski glagoli), fonična sredstva; to pomeni, da se stalne sporočanje oblike razlikujejo med seboj po intonaciji. Četrta je dispozicija oblikoslovnih kategorij (zanikane povedi, zamenjan besedni red pri vprašalnih povedih). Peta skupina je frazeologizacija (sem sodijo stalne besedne zveze). Vprašanja se glede na skladnike ločujejo v dve skupini: prava in neprava. Neprava so tista, na katera ne pričakujemo odgovora (retorična vprašanja). To pomeni, da ta vprašanja ne opravljajo osnovne funkcije, ki je značilna za to obliko (ne sprašujejo). Neprava vprašanja so tako podobna trditvam, saj naslovnik ne spodbujajo k akciji in ne pričakujejo realizacije. Imajo določen stilni učinek. Z njimi lahko oblikujemo diskurz v pogovornem jeziku, uporabljajo jih učitelji pri razlaganju snovi. Med neprava vprašanja sodijo tudi tiste povedi, s katerimi izražamo očitek, prepoved, namen ali željo. Očitek: Ali ni ura že deset? Prepoved: A se hecaš? Namen: Kaj ko bi šla v trgovino? Želja: Ali ni nekam temno v tej predavalnici (želimo, da bi naslovnik prižgal luč). Z nepravimi vprašanji izražamo sekundarne funkcije. Primarna funkcija vprašanj je poizvedovanje po informaciji. Sekundarne funkcije so vse tiste, kjer se sporočilni namen razlikuje od osnovnega (spraševanja). Prava vprašanja se glede na to, s katerimi skladniki jih oblikujemo, delijo na dve skupini. Delijo se tudi glede na to, kakšen odgovor pričakujemo nanje. Prva so odločevalna; možen odgovor je: da, ne, mogoče. Druga so poizvedovalna: kdaj (čas), zakaj (vzrok), kje (kraj); odgovarjamo z informacijo, po kateri sprašujemo. Odločevalna se začenejo s členkom ali (leksikalni skladnik). Leksikalni skladniki pri poizvedovalnih, oz. dopolnjevalnih vprašanjih so: kako, čemu, zakaj, kdo. Naslednja kategorija so gramatični skladniki. Vprašanja oblikujemo s pogojnimi in povednimi naklonom. Sledijo fonična sredstva. Pri dopolnjevalnih vprašanjih je intonacija padajoča (kadenca), pri odločevalnih pa naraščajoča (antikadenca). Vprašanje, ki je oblikovano z istimi skladniki kot trditev, ima rastočo intonacijo. Primer: Danes si zaspan? Če bi to bila trditev, bi imela ta poved padajočo intonacijo. Predpostavke so ideje oz. miselni konstrukti, ki so v besedilu lahko implicitno ali eksplicitno izraženi. Če je predpostavka izražena eksplicitno, to pomeni, da jo tvorec izraža z leksikalnimi sredstvi. Primer: Vem, da vas bo to zanimalo. Večina predpostavk je izražena implicitno. To se kaže v izbiri sredstev, s katerimi oblikujemo besedila, v načinu oblikovanja besedila. Te predpostavke so velikokrat zakrite. Poznamo štiri vrste predpostavk. Preden tvorec vstopi v komunikacijski proces, ima predpostavko o informaciji, česa naslovnik še ne ve. Druga je predpostavka o pripravljenosti uresničitve nekega dejanja. Tretja je predpostavka o zanimanju. Tvorec predpostavlja, da bo naslovnik njegovo govorjenje zanimalo. Zadnja je predpostavka o želji po uresničevanju. Pri drugi in četrti predpostavki moramo omeniti dimenzijo etičnosti. To pomeni, da mora tvorec upoštevati zmožnost naslovnik, pa tudi to, da ne bo tvorec naslovnik zapeljal v kakšno nevarnost itd. Predpostavke so velikokrat statične, torej jih nismo pripravljeni spremeniti. To za komunikacijo ni dobro, saj je le-ta sama po sebi dinamičen proces. Predpostavke si izoblikuje tudi naslovnik. Predpostavke lahko povežemo s kriterijem sprejemljivosti Dresslerja in Beaugranda. Besedilo bomo zavrnili, če nam npr. tvorec ne bo všeč, če mislimo, da ga ne bomo razumeli itd. Govorno dejanje je sestavljeno iz propozicijskega dejanja in iz dejanja izrekanja govorceve komunikacijske namere (po Austinu). Propozicijsko dejanje je dejanje izrekanja stvarne vsebine. Ko oblikujemo govorno dejanje, najprej pokažemo na zunajjezikovno dejanskost, nato pa o njej nekaj povemo. Primer: Film o Heriju Poterju je zelo dolg. Stvarna vsebina je tu: film o Heriju Poterju, biti, zelo dolg. Zunajjezikovno dejanskost smo najprej poimenovali (film o Heriju Poterju), opravili smo referenčno dejanje. Ko smo o tej zunajjezikovni dejanskosti nekaj povedali, pripisali smo ji lastnosti, smo opravili predikacijsko dejanje (je zelo dolg). Referenčno dejanje je del dejanja, v katerem izrekamo stvarno vsebino. Gre za uporabo jezikovnih izraznih sredstev, s katerimi izražamo pojave, stvari in osebe v nepredikatni funkciji. Uporabljamo jezikovna sredstva, s katerimi kažemo zunajjezikovno dejanskost. Nekateri od teh izrazov imajo

pomen, ki ga lahko razberemo v slovarju (streha, miza). To so občna imena. Ti izrazi vzpostavljajo referenco. Referenca je odnos med zunajjezikovno dejanskostjo in izrazom, s katerim smo jo poimenovali. Zunajjezikovna dejanskost je referent. Najbolj elementarno je vzpostavljanje reference s kretnjo. Referenco izražamo tudi oz. ponavadi s polnopomenskimi izrazi. Primer: Plašč imaš v omari. Naslovnik je izražen z glagolskim morfemom –š-. Naslovnik je znan iz konteksta. Primer: Naše zborovanje je bilo v sredo. Beseda naše je deikt, ki nima lastnega pomena; le-tega izvemo iz konteksta. Uspešnost referenčnega dejanja je odvisna od jezikovnega in pragmatičnega dejavnika. Tudi lastna imena nimajo svoje reference. So neka etiketa, dobijo pomen v kontekstu. Referenčna funkcija občnih imen je določena z njihovim pomenom. V konkretnih govornih položajih imajo občna imena aktualen pomen (v konkretnem kontekstu). Referenčni potencial izrazov so pomenske prvine (koliko pomenov in katere ima neka beseda).

V okviru referenčnega dejanja govorimo še o dveh vrstah reference. Prva je določno-nedoločna referenca. Uporabimo izraz (recimo nekdo te čaka), ki je nedoločen, vendar iz konteksta točno vemo, kdo je to. Pri nedoločni referenci gre za karkoli. Izraz nekaj bi lahko nadomestili s karkoli. Primer: Zaigraj mi nekaj. Koreferenca je pojav, ko z različnimi izrazi kažemo na isto zunajjezikovno dejanskost.

Propozicijsko dejanje je sestavljeno iz referenčnega dejanja in predikacijskega dejanja. Primarno vzpostavljanje reference so neverbalna sredstva (kretnje). Naslednje sredstvo so deikti. Šele nato pridejo občna imena. Predikacijsko dejanje je tisto dejanje, s katerim izražamo neko lastnost, dejavnost ali stanje. To je pripisovanje lastnosti tistemu izrazu, s katerim smo poimenovali zunajjezikovno dejanskost v referenčnem dejanju. Primer: Predavalnica številka 2 je zelo velika. Predavalnica številka 2 (pokažemo na zunajjezikovno dejanskost); je zelo velika (pripisemo lastnosti, o njej orekamo, to je predikacijsko dejanje). Lastnosti lahko pripisujemo z glagolskimi ali z glagolskoimenskimi sredstvi. Od sporočevalca je odvisno, kaj bo povedal o zunajjezikovni dejanskosti in kako bo to povedal. Z uporabo različnih glagolskih naklonov izraža svoj odnos. Glagolski nakloni: povedni (indikativ), pogojni (kondicional), velelni (imperativ). Govorec lastnosti umesti v čas (učilnica je zelo velika; učilnica je bila zelo velika). Govorec projecira časovno in naklonsko razmerje do vsebine sporočenega. Izrazi, s katerimi nekaj povemo o zunajjezikovni dejanskosti, so predikatorji. Predikatorji so lahko glagolski ali glagolskoimenski. Glagolski predikatorji: Jan je pel (je pel je glagolski predikator). Jan je učitelj (je učitelj je glagolskoimenski predikator). Imenski predikatorji so lahko samostalniki, pridevniki ali prislovi. Glagolskoimenski predikator ima ob kopuli (vezi) še imenski del. Primer: Vreme je lepo; učilnica je velika (tu gre za glagolskoimenska predikatorja). Jan je pel; Jan smuča (oba sta glagolska predikatorja). Ko je predikator glagolskoimenski, je imenski del povedkovo določilo. Predikacija (prisojanje) je jezikovna zmožnost izraziti neko lastnost, ne pa skladijsko razmerje. Odnos med predikatorjem in besedo, ki je osebek, je podrejen. Gre za izražanje odvisnosti. Način za izražanje tega razmerja je ujemanje. Podredni del (povedek) se z nadrejenim (osebkom) ujema v spolu, številu in osebi (Jan je pel; Eva je pela). Ujemanje ni razmerje. Je način za izražanje podrednega razmerja. S predikatorjem torej izražamo lastnosti, ki so odvisne od osebk (oseba, število, spol), in tiste, ki so odvisne od govorca (čas, naklon). Pri glagolskoimenskih predikatorjih glagolski del nosi kategorije (oseba, število, spol), imenski del pa nosi iste informacije (Eva je učiteljica; moja teta je profesor; bolj ustrezno je, da sta oba dela istega spola, da se imenski del predikatorja ujema z glagolskim). Primer: Aleš Gorza je bil naš najboljši veleslalomist; naš najboljši veleslalomist je bil Aleš Gorza. Ti dve povedi se razlikujeta po poudarku. Gre za razliko v perspektivi. Prvič je referenčno dejanje Aleš Gorza, drugič pa naš najboljši veleslalomist. Tisto, čemur je namenjen naš poudarek, stoji na koncu. Primer: Očka pride domov jutri; stvarna vsebina je očka, priti, domov in jutri. Komunikacijska funkcija je tu izražena implicitno. Pomen izreka nikoli ni enak smislu, ki ga razbere naslovnik.

Smisel je interpretacija stvarne vsebine in komunikacijske funkcije na podlagi konteksta. Pomen je zadeva tvorca.

Narek: Brinjevke so se očitno že čutile [vznemirjene] od [mojega] korakanja, opustile so [posamično] otepanje [brinov] in se v [širši solidarni] jati v [pritlehnem] letu preselile čez [nizko] obzorje. Čez brinje je stekel zid [iz [suhega] kamenja], zlezal sem čezenj in se znašel v ogradi. Bila je {pokošena}, ostanki [mrve] so bili {prigrabljeni} k zidu, nekaj [mogočnih] hrastov je dajalo {misliti} na park. A še bolj mu je dal vtis domačnosti vonj, [ki sem ga začutil]. Cesta, [ki ne more biti daleč], sem pomislil, [z izpuhi vozil]. Šel sem naprej po pokošenem, dokler se ograda ni stemnila v steno iz [hrastovja in skalovja], [ki je prikrivala nekaj izkopanega]. Že večkrat sem videl [takšne poskusne] izkope, [ko so iskalci rdečega marmorja kmalu razočarani opustili svojo namero]. Tu mi je vonj, [ki me je ves čas spremljal], kar zavpil v nosnice, dišalo ni po bencinu, ampak po žganju. Md dvema skalama se je vzravnal moški.

Besedne vrste delimo po skladijskem kriteriju (stavčnočlenske in nestavčnočlenske), oblikoslovni (pregibne in nepregibne), pomenski kriterij (polnopomenske, nepolnopomenske). Ena teorija trdi, da ima vsaka besedna vrsta svoj stavčnočlenski ustreznik. Od tod pride kot posebna vrsta povedkovnik. Pri nas to teorijo zagovarja Toporišič. Druga teorija pravi, da vsaka besedna vrsta opravlja v stavku določene funkcije, ki so lahko prvotne (primarne) in drugotne (sekundarne). Povedkovo določilo je tako lahko samostalnik, pridevnik (sekundarna funkcija). Besedna vrsta lahko opravlja eno ali več primarnih in sekundarnih funkcij.

Zdi se, da so se vremenarji zmotili. Vremenarji so rekli, da bo danes deževalo. Prav je, da mi poveš po resnici. Vedel je, da ima prav. Obleko je očistil z bencinom (z bencinom je prislovno določilo). Kruh je namazal z maslom (z maslom je predmet).

Sam b. ima dve primarni skladijski funkciji: osebek in predmet. Primer: Jan piše pesem. Sam b. ima tudi sekundarne funkcije: povedkovo določilo (Jan je učitelj.), desni prilastek (Mnenja študentov so vedno upoštevali.), prislovno določilo (za poštarjem je tekel hud pes – za poštarjem je prislovno določilo), povedkov prilastek (izvolili so ga za predsednika). Pridevniška beseda ima dve primarni funkciji: levi prilastek, povedkovo določilo. Primera: hud pes; Jan je visok). Sekundarne funkcije prid. b.: povedkov prilastek (Sava teče motna). Nepolnopomenski glagoli so glagoli stanja ali poteka, ob njih se pojavi povedkovo določilo, prav tako ob modalnih glagolih (vsi morajo peti). Povedkov prilastek je stavčni člen, ki ima v besedilu funkcijo zgoščevanja. Primer: Sava teče motna – Sava teče, Sava je motna. Pogoj za postopek zgoščevanja je isti leksem. Povedkov prilastek se pojavi ob polnopomenskih izrazih. Z njim dopolnjujemo osebek ali predmet, ki mu pripisujemo neko dodatno lastnost.

Skladnja ali sintaksa je povezovanje med deli, elementi. Izhaja iz grške besede sintaksis, kar pomeni sestava, razvrstitev, ustroj, organizacija. Skladnja je osrednji del slovničnega nauka o pomenski strani jezika. Skladnja je področje, ki poskuša razjasniti povezave znotraj neke večje enote, celote, ki jo nekateri imenujejo stavek, drugi poved, tretji izrek. Gre za način, kako se med seboj povezujejo posamezni elementi, v kakšne odnose stopajo, kaj se dogaja z njihovimi oblikami, ko tvorijo nove večje enote skupaj z drugimi elementi. Propozicijska skladnja je tista teorija, ki vsebuje pravila, ki urejajo tvorjenje oz. odnose na globinski ravni. Strukturna skladnja se ukvarja s pravili strukture, tj. površinske ravni. Po Brezniku gre pri skladnji za omejevanje na poved. Skladnja prestopa mejo povedi pri besednem redu. Toporišič pravi, da skladnja uči in raziskuje, kako se delajo pravilne povedi in njihovi deli. Zanima nas, kako so med seboj povezane povedi; v tem primeru govorimo o nadpovedni ali besedilni skladnji. Najmanjše enote so pri skladnji besede. Zanima nas, kako, po kakšnem vzorcu je nastala neka besedna zveza.

Besedne zveze se povezujejo v stavke in povedi na podlagi stavčnih vzorcev. Stavčni vzorec so abstraktna pravila, ki usmerjajo tvorbo povedi. Stavčni vzorci se z besedami realizirajo. Poved je torej z besedami napolnjen stavčni vzorec. Termini na področju skladnje: beseda, besedna zveza, stavek, poved, besedilo. Izrazi v besednih zvezah so v slovnica najprej opredeljeni po besednih vrstah. Šele kasneje izhajajo iz stavka, torej jih poskušajo razvrščati po njihovi stavčnočlenski funkciji. Skladnja je tradicionalno področje slovnice. Predmet skladnje je raziskovanje pravil povezovanja izrazov v jezikovne enote višjega reda. Temeljna pravila se delijo na dve podmnožici pravil. Prvo podmnožico tvorijo pravila tvorbe zloženih izrazov. Sem sodijo tista pravila, ki razlagajo tvorbo zloženih izrazov s samostojno komunikacijsko funkcijo. Imenujemo jih pravila oblikovanja besednih zvez ali fraz. S tem se podrobno ukvarja frazna gramatika. Oblikovala se je v ameriški strukturalistični šoli. Druga podmnožica so pravila pretvarjanja ali pretvorbna pravila. Po teh pravilih je mogoče iz izrazov, ki smo jih oblikovali s pravili tvorbe, tvoriti izpeljane stavke. To počnemo tako, da vanje vključujemo izraze, ki smo jih naredili po pravilih tvorbe. Gre za proces, ko iz elementarnih stavkov izpeljemo ali tvorimo izpeljane oz. derivirane stavke. Prvo pravilo je, da dva izraza sopostavimo tako, da je en izraz jedro, drugi pa določilo (okrogla miza). Gre za podredni odnos. Eden izmed načinov izražanja podrednega odnosa je ujemanje. Sklonske končnice imajo pri morfologiji intratekstualno funkcijo (miza, mizi). Pri skladnji pa gre za ekstratekstualno funkcijo. Ekstratekstualno funkcijo opravlja morfem miz. To je tisti morfem, ki nosi pomen. Dva izraza se lahko v podredni odnos povežeta na več načinov. Ujemanje je takrat, ko se podrejeni del v sklonu, spolu in številu ujema z nadrejenim delom zveze. Sredstvo, s katerim se izraža ujemanje, je končnica. Ujemanju pravimo tudi kongluenca. Osebek oblikovno določa povedek. Jana je pela: povedek je podrejeni člen ali odvisna beseda, ki pomensko določa osebek. Drugi način za izražanje podrednega razmerja je vezava oz. rekcija. Vezljivost je zmožnost glagola, da ob sebi odpira prosta mesta v strukturi. Vezava je vplivna moč jedra na določilo. Primer: Jana je pela pesem. Glagol, ki je jedro, določa sklon določilo. Pri vezavi jedro določilo določa samo sklon, pri ujemanju pa poleg sklonu še število in osebo. Podrejena beseda pomensko določa jedro. So glagoli, ki omogočajo več določil: pisati pismo prijatelju. Tretji način je primik ali adjunkcija. Gre za to, da med elementoma v besedni zvezi ni oblikovnega določanja, ampak gre samo za pomensko določanje. Primer: cesta nazaj, hotel Lev. Določilo pomensko določa jedro. Kaj je jedro, dokažemo tako, da določilo pretvorimo v levi prilastek. Primer: Simona Kranjc – Kranjčeva Simona. Priredno razmerje lahko izražamo z veznikom in (vezalno priredje). Besedna zveza je po ameriških strukturalistih sinonim za sestavino. Besedna zveza je povezava med elementi, kjer prepoznamo podredni ali priredni odnos. Imenujemo jo po jedru (samostalniška, pridevniška). Čeprav sta besedi v priredni besedni zvezi enakovredni, je pomembno zapovrstje. Prva beseda ima pomensko vodilno vlogo. Primer: Oče in mati – mati in oče. Druga beseda je spremljevalna. Tretja vrsta besednih zvez so soledne. Primer: o, domovina.

Zgodovino skladenjskih teorij lahko razdelimo na tri obdobja. Zadnje obdobje se začne leta 1957, ko izidejo Skladenjske strukture Noama Chomskega. Prvo obdobje je predstrukturalno in traja od antike do leta 1925. Tistega leta so izšli eseji o logični strukturi besedne zveze oz. fraze avtorja Secheja. Zaznamovali so konec prvega obdobja. Drugo obdobje je obdobje strukturalistične skladnje. Klasična strukturalna ali strukturalistična skladnja zaznamuje čas 1925-1957. Tako pride tretje obdobje, obdobje tvorbeno-pretvorbne skladnje. Le-ta neposredno izhaja iz strukturalizma. Frazna gramatika je tip gramatike, ki se je razvil iz ameriškega strukturalizma. Pri klasičnem strukturalizmu gre za opis sistema odnosov. Za atomistični pristop 19. stol. je značilno, da so jezik videli kot zbirko samostojnih elementov. Strukturalizem je zaznamovan s poudarjanjem abstrakcije in splošnosti (po Lepšem). Atomizem poudarja konkretno in posebno. Ameriški strukturalizem se je razvil v 40. in 50. letih. Kritizirali so

ženevsko oz. evropsko teorijo. Ameriški strukturalisti so se navdihovali pri delu Leona Bloomfielda. Zožili so predmet raziskovanj (znanstveno proti neznanstvenemu). Svoje raziskovanje so omejili z nizom dogmatičnih načel. Eno je doktrina o ločevanju med ravninami. To pomeni, da znanstvenik ne more raziskovati višje ravnine, dokler podrobno ne razišče nižje. Primer: Ne moremo raziskovati skladnje, če prej ne poznamo glasoslovja in oblikoslovja. Po tej teoriji morfološka analiza ni mogoča, preden ni končana fonološka. Gre torej za zaporedje. Ameriški strukturalisti so tudi popolnoma zavračali sklicevanje na kakršnekoli procese v jezikoslovnem opisu. Zagovarjali so distribucionalistični pogled na jezik. To pomeni, da gledamo na elemente jezika kot na nekaj statičnega. Konec 50. let se začne v Ameriki oblikovati nov pogled, nova šola v strukturalizmu. Gre za t. i. tvorbnopretvorbena slovnica. Zagovorniki te generativne gramatike so zavračali večino temeljnih doktrin klasičnega ameriškega strukturalizma. Niso uporabljali termina strukturalizem. Strukturalizem so imeli za program, ki samo razvršča in označuje, ne daje pa nobenih pojasnil o elementih, ki jih razvršča. Iz strukturalizma izhaja funkcionalizem. Tvorbnopretvorbena slovnica se je začela že leta 1955 z delom Logična struktura jezikoslovne teorije Chomskega. Izšlo je šele leta 1975. Razširitev oz. preoblikovanje teorije je Chomsky predstavil v knjigi Vidiki skladenjske teorije 1965. Tu je svojo teorijo predstavil na veliko bolj razumljiv način. Od tedaj naprej je tvorbnopretvorbena slovnica prevladujoča smer. Teorija iz leta 1965 je standardna teorija tvorbnopretvorbene slovnice. Chomsky sem vključil tudi semantiko, ki je leta 1957 še ni. Površinska in globinska struktura se namreč med seboj razlikujeta. Sledila je vezalno-vezovalna teorija, ki je temeljila tudi na tvorbnopretvorbena slovnici. Chomsky je razlikoval dve komponenti, univerzalno slovnico in slovnico posameznih jezikov. Univerzalna slovnica je vrsta načel, ki so skupna vsem jezikom. Ta slovnica naj bi bila vkodirana v človekove gene in pomeni predispozicijo, omogoča, da se naučimo jezika in slovnice, ki je značilna za ta posamezni jezik (angleščina, francoščina). Splošen je na primer proces napovedovanja in navezovanja. Vsak jezik pa ima svoja sredstva za uresničevanje tega procesa. Primer: Tisto, kar je od dejanja prizadeto, je ponavadi predmet. Za slovenščino je posebno, da se osebni zaimek v imenovalniku, ki pokaže na osebo, realizira v ničti končnici. Tvorbnopretvorbena slovnica je izoblikovala pravila tvorbe in pretvarjanja. Prvo pravilo je: Stavke prepisemo v strukturo, ki jo tvorita nominalna in verbalna fraza (prvo substitucijsko pravilo). Primer: Naš Andrej tamle v potoku lovi ribe. V našem primeru je nominalna fraza sestavljena iz dveh elementov, je samostalniška besedna zveza (naš Andrej). Vse ostalo je verbalna fraza. Verbalna fraza je lahko samo glagol ali pa glagol plus nominalna fraza. Na levi strani je lahko samo en element, in sicer konstituent ali skladnik, ki definira strukturo. Strukture lahko ponazorimo z derivacijskim drevesom ali z linearno formo. Uporabljamo torej simbole, ki so končni in nekončni. Nekoni simboli: stavek, glagolska zveza itd. Končni: naš, Andrej itd. Iz končnega števila določenih simbolov in substitucijskih pravil je mogoče tvoriti neko količino stavčnih struktur.

V antični skladnji lahko govorimo o dveh smereh in obe sta pomembni za razvoj skladenjske misli. Eno smer zastopa Aristotel, drugo pa Apolonij Discolos. Aristotel je vprašanje jezikovne motivacije prenesel z izraza na stavek. To pomeni, da v središču raziskav ni zgolj posamezen izraz, ampak načini, kako se ti izrazi med seboj povezujejo v večje enote, v stavke. Ta odločitev je utemeljena v njegovem razumevanju odnosa med jezikom in mišljenjem. Po Aristotelu naj bi bil jezik skladen z mišljenjem. Aristotel pravi, da so kot logični ocenjeni samo tisti stavki, v katerih lahko prepoznamo odnose med posameznimi elementi, ne moremo pa o logičnih ali nelogičnih sklepati pri izrazih. O logičnosti torej lahko govorimo le pri stavkih. Minimalna logična struktura, ki jo Aristotel postavlja v središče analize, je t. i. sodba. Sodba je sestavljena iz dveh delov oz. pojmov, in sicer iz osebka in povedka. Osebek je po svojem pomenskem obsegu ožji, povedek pa širši. Zato je povedek nadrejen osebku. Aristotelova koncepcija je preživela skozi ves srednji vek do današnjih dni. Smer Apolonija Discolosa ima formalni, opisni in normativni

značaj. Apolonij je živel v 1. pol. 2. stol. n. š. Takrat je Discolos napisal grško skladnjo. Za osnovni predmet opazovanja je priznaval formalne strukture besedila. Enote je razlagal kot skladnike skladijskih struktur oz. kot prvine razmerij. Discolos je postavil definicijo: Stavki je z besedami zaključena misel. Oba sta nasprotovala raziskovanju neodvisnih morfoloških pojavov. Dionizij Tračan je prisegal na gramatiko izoliranih konstrukcij. Enote je opisoval kot medsebojno neodvisne morfološke pojave. V 4. stol. je Discolosovo teorijo obnovil Donatus Elius. Bil je rimski gramatik, učenec sv. Hieronima. Elius naj bi vplival na Adama Bohoriča. Elijev priročnik je skozi cel srednji vek služil kot osnova za vsa dela s tega področja. Naslov priročnika je *Ars gramatica*. V tem priročniku je podrobno obdelano vprašanje besednih vrst z metodo vprašanja in odgovora. Okrog leta 500 nastopi latinski slovničar Priscian. Napisal je latinsko slovnico v 18 zvezkih. Oprl se je predvsem na Apolonija Discola. Prinaša citate iz drugih slovničnih del drugih latinskih avtorjev, katerih dela so izgubljena. Razlika med Apolonijem in Aristotelom je v tem, da je Discolos poudarjal razlikovanje skladijskih zvez, zanimala ga je medsebojna družljivost izrazov, raziskoval je besedne zveze, njihovo razlikovanje in kaj je tisto, kar besede družijo v besedne zveze, zanimal ga je relativni besedni red v stavku. Ni ga zanimala problematika stavčnih členov. Ni ga zanimal funkcionalni vidik skladijskih struktur. Discolos je nekakšen predhodnik ameriškega strukturalizma. Zanimal ga je predvsem distribucijski vidik, vidik razvrščanja. V srednjem veku so gojili predvsem Aristotelovo smer. V tem obdobju so natančneje določili pojem kopola ali vez, ujemanje in vezava (načina izražanja podrednega razmerja). Prvič so postavili tudi pojem gramatičnosti skladijskih konstrukcij, ki ga razumemo v smislu sprejemljivosti. V semantično skladijska pravila sodijo pravila družljivosti. Ta pravila dovoljujejo smiselne povedi, ne sodijo pa nesmiselne. K formalno skladijskim pravilom sodijo pravila linearizacije. Dovoljujejo tvorbo formalno skladijskih vzorcev, ki so v nekem jeziku slovnično pravilni, v drugem pa nepravilni. Na podlagi teh vzorcev tvorimo slovnično pravilne oz. slovnično nepravilne povedi. Obstajajo stavki, ki so slovnično pravilni, vendar pomensko nesmiselni. Primer: Zeleni travi rastejo dolga ušesa. Obstajajo tudi povedi, ki so pomensko smiselne, vendar slovnično nepravilne. Primer: Šel je doma. O tem je pisal Tomaž iz Erfurta okrog leta 1350. V okviru aristotelovske smeri se je v 17. stol. razvila smer gramatike, ki je razvijala logični in univerzalni vidik. Začela se je leta 1660, ko je izšla splošna in razumska gramatika Arnaulda in Lancelota. Ta gramatika se imenuje Port-royal. Avtorji so bili: Beauze, Du Marsais, Thiebault. Glavni predstavnik te gramatike v Angliji je John Heris. Logična gramatika traja do začetka 19. stol. Njeni zadnji predstavniki so bili še bolj radikalni kot predstavniki Port-royala, v Nemčiji na primer Vater. Logični gramatiki so mislili, da se besedni red ujema z zaporedjem misli. To je huda poenostavitev. Poudarjali so univerzalnost v naravnih jezikih. Vse, kar se v jezikih razlikuje, ima slučajnostni značaj. Za 19. stol. je značilno primerjalno zgodovinsko jezikoslovje. V 2. pol. 19. stol. na jezikoslovje izjemno vpliva psihologija. Takrat so bili logični dejavniki potisnjeni v ozadje. V to obdobje spadajo tudi začetki razvoja geografskega jezikoslovja. Tudi to nasprotuje logicističnemu jezikoslovju. Avtorji: psiholog Wund s konca 19. stol., ki govori o psihologiji naroda; Ries, ki se v delu *Kaj je skladnja* leta 1894 loteva kritične analize skladijskih koncepcij 19. stol. Ries je predlagal, naj bo sintaksa nauk o skupinah oz. zvezah izrazov v dveh vidikih, v formalnem in semantičnem. Gre torej za začetke razločevanja med formalno in pomensko skladnjo. To razlikovanje je pri Riesu še teoretično. Strukturalizem traja od 1925 do 1957. Strukturalizem se postavlja v nasprotje do logicistične in psihologicistične skladnje. Ta opozicija izvira iz teze o avtonomnosti jezikovnega sistema. Avtonomni jezikovni sistem mora biti predmet imanentnega opisa. Zanima nas sistem, ne pa raba, uresničitve itd. Tradicionalni gramatiki očita pomanjkanje teoretične perspektive. Očital ji je uporabo nenatančnih definicij, zastarelih shem in pojmov. Strukturalizem ni izdelal ene same skladijske koncepcije. Deli se na funkcionalni in formalni strukturalizem. K formalnemu prištevamo ameriški strukturalizem,

distribucijsko smer. K funkcijskim šolam štejejo ženevsko, praško, holandsko, britansko, dansko in francosko šolo.

Seche je ustvaril lastno koncepcijo, v kateri sprejema izhodišča de Saussureja. Povezal je logični in psihološki pristop. Bali je ustvaril teorijo transpozicije. Gre za t. i. skladijsko derivacijo. Za to teorijo je značilno, da izraz iz ene skladijske kategorije prenesemo v drugo. Pri tem se mora ohraniti identičen pomen. Skladijske kategorije so različne besedne vrste in stavčni členi. Izhodišče te teorije je v spoznanju, da so izrazi primarno določeni za opravljanje nekaterih funkcij. Primer: Samostalnik lahko primarno opravlja vlogo osebnosti in predmeta v stavku. Ta prenos opravljamo z operatorjem. V slovenščini funkcije operatorjev opravljajo obrazila. Operator lahko tudi ni izražen. Primer: dežurni (pridevnik), dežurni (iz pridevnika nastali samostalnik). Primer za obrazilo: krasti; koren je krad; pridevnik je npr. kradljiv. V romanskih jezikih vlogo operatorjev opravljajo členi.

Praška strukturalistična šola je dosegla svoj vrh v 30. letih 20. stol. Njena osnova je teorija aktualne členitve stavka. Glavni praški skladijski teoretik je bil Vilem Mathesius. Njegovo koncepcijo naprej razvijajo Daneš, Zgal. Zgal je bolj matematični lingvist. Pisal je tudi o besednem redu. Kognitivno jezikoslovje poskuša razlagati procese topikalizacije in fikalizacije. Gre za odločitev, po kakšnih procesih nekaj postavimo za temo, nekaj pa za jedro. V teh dveh procesih opisujemo razvrstitev informacij na mesto topika in na mesto fokusa. Mathesiusovo teorijo je v slovenski prostor prinesel Toporišič. Breznik ni poznal teorije praških strukturalistov. Kljub temu je že nekako spoznal koncept aktualne členitve, čeprav je še ni tako imenoval. Govoril je o znani in neznanji informaciji. Problem se pojavi, ko se srečamo s samimi novimi informacijami. Odločimo se tako, da tisto, kar je pomembnejše, postavimo v jedro. Breznikovega kriterija torej ne moremo aplicirati v vsako situacijo. Zato informacije v besedilu razvrščamo glede na njihovo pomembnost. Ugotovil je tudi, da besednega reda ne moremo proučevati zgolj na povedi, temveč na večjem kosu besedila, ki ga Breznik imenuje govorni odstavek. V slovenščini govorimo o prosti in stalni stavi. Prosto stavo ureja načelo členitve po aktualnosti. Stava pomeni postavljanje besed drugo ob drugo. Stalni besedni red urejajo določena slovnična pravila. Primer: kako se razporejajo naslonke v naslonskem nizu; naslonski niz se v povedi razvršča takoj za prvim stavčnim členom, torej je na drugem mestu. predlog se vedno razvršča pred samostalnik. Stalna stava oz. besedni red je stalno zaporedje. Tudi prosta stava ni čisto svobodna. Ni namreč nujno, da se v stavku vedno pojavlja zaporedje osebka, povedek, predmet. Pri besednem redu je treba upoštevati kontekst, ki nam narekuje, kako si bodo sledile informacije. Členitev po aktualnosti pomeni, kako informacije sledijo druga drugi. Vse to velja za nezaznamovani besedni red. V umetnostnih besedilih se mnogokrat pojavi zaznamovani besedni red, s katerim pisatelji ali pesniki dosežejo stilni učinek. Inverzija je zamenjan besedni red, v katerem je besedni red določen. Primer: oče naš. Pri Cankarju dostikrat najdemo remo na začetku, ima mnogokrat zamenjan besedni red. V prevodih v angleščino so se ti stilni učinki izgubili, ker prevajalec njegovih besedil ni dovolj analiziral. Primer: Ta učiteljica je članica slavističnega društva. Članica slavističnega društva je jedro oz. rema; Ta učiteljica je izraz, s katerim smo opravili referenčno dejanje, pokazali smo na zunajjezikovno dejanskost. Članica slavističnega društva je predikacijsko dejanje (učiteljici smo pripisali neko lastnost). Če rečemo članica slavističnega društva je učiteljica, se tema in rema zamenjata. Tematska progresija ali potek teme je termin, ki ga je v jezikoslovje vpeljal Daneš. Gre za razvoj teme v besedilu. Takšen način je značilen za enciklopedijske članke. Primer: France Prešeren je slovenski pesnik; je avtor Poezije; ustvarjal je v romantiki. Tak način prevladuje tudi v opisih krajev oz. naprav. Z različnimi remami govorimo o isti temi. Daneš govori tudi o linearni tematski progresiji. Tu gre za pojav, ko se na začetku srečamo s temo in remo, ta rema pa v nadaljevanju postane tema¹, nanjo se veže nova rema itd. Primer: Habel je ugotovil, da se veselje razširja. Iz te osupljive ugotovitve je izpeljal ... Tretja možnost je

progresija z nadtemo oz. progresija z izpeljanimi temami. Primer: članek o raziskovanju vesolja; to je nadtema; v tem članku je še več tem: delovanje astronoma Habla in drugih astronomov. Četrti vzorec je tematski potek z razčlenjeno remo. Vzorec: tema je rema1 plus rema2. Primer: Vesolje ni statično, ampak se razširja in galaksije bežijo druga od druge. Rema1: ni statično; rema2: se razširja in galaksije bežijo druga od druge. Ko se prvega jezika naučimo, se besednega reda naučimo skupaj z jezikom, glede na besedila, ki jih govorimo. Pri učenju tujega jezika se je treba pravil stalne stave naučiti. Do neke mere se je treba naučiti tudi načela členitve po aktualnosti. Tujce je treba naučiti sredstev, s katerimi realizirajo različne vzorce. Lektorji besednega reda ne smejo popravljati tako, da spremenijo pomen. Med lektorji vlada stereotip, da je npr. levi prilastek primernejši od desnega. Primer: proteinska sinteza – sinteza proteinov. Lektorji upravičeno popravljajo naslonske nize ali kršitve načela po aktualnosti. Pogosto neupravičeno popravljajo mesto členka, ker to lahko spremeni pomen.

Tema prvega besedila: Turnerjev sindrom. Gre za shemo: tema rema. Tip tematske progresije: tip s stalno temo. Besedni red: S harmonsko terapijo se lahko nadomesti telesni primanjkljaj (narobe). Prav: Telesni primanjkljaj se lahko nadomesti ... Tema drugega besedila: moški z dvojnimi x-kromosomom. Tema četrtega besedila: lastnosti ...

Stavčne strukture delimo v dve veliki skupini glede na to, ali se v njih pojavlja povedek ali osebek. V tem smislu so stavčne strukture enodelne in dvodelne. V dvodelnih se pojavljata osebek in povedek. Stavke lahko prepisemo v nominalno in verbalno frazo. Če pa je v strukturi le povedek ali le osebek, je struktura enodelna. Strukture delimo tudi glede na to, ali se glagol v njih pojavlja ali ne. Tako dobimo enodelne glagolske in dvodelne glagolske strukture. V enodelnih ni osebka. Primer: Otroku se je sanjalo (enodelna glagolska struktura). Neglagolske strukture se delijo glede na to, katera besedna vrsta nastopa v njih: samostalniške, pridevniške, medmetne, členkovne, prislovne, nedoločniške, zvalniške. Primer samostalniške enodelne neglagolske strukture: Trgovina. Razlika med samostalniškimi in zvalniškimi je le v intonaciji. Primer: Jan. Jan! Intonacija se izraža v ločilih. Prislovne: Čudovito, neverjetno. Členkovne: Da, ne. Pridevniške: Lep. Nedoločniške: Ne me jeziti. Glagolske enodelne stavčne strukture so tiste, ki imajo povedek, osebka pa ne. Stavke prepisemo v verbalno frazo. Delimo jih glede na to, kako je glagolska fraza sestavljena. Te strukture imenujemo tudi brezosebkovi stavki. Primer: Dežuje. Osnovni tip je tisti, kjer se pojavi le glagol; glagol ob sebi ne zahteva nobenega obveznega elementa, ki bi strukturo dodatno določal. Primer: V gorah grmi; dežuje; sneži. Gre za tretjeosebni glagol, verbum finitum impersonale. V drugem tipu se ob glagol obvezno razvršča še prislov kraja, adverbiale loci. Primer: V borih šumi. Če primerjamo stavka V Ljubljani sneži in V borih šumi, ugotovimo, da je v prvem primeru krajevni prislov neobvezen, fakultativen, v drugem pa obvezen. Glagol snežiti je namreč ničvalenten, šumeti pa enovalenten. To dokažemo s pretvorbo: bori šumijo. Ne moremo pa reči: Ljubljana sneži. Tretji tip je verbum finitum impersonale +adverbiale loci +substantiv v dativu. Namesto dativa lahko uporabimo tudi tožilnik. Primera: V glavi mu šumi; v želodcu ga tišči. Četrti tip je verbum finitum impersonale !substantiv v dativu. Primer: Otroku se je sanjalo. Peti tip je verbum finitum impersonale +predložna zveza. Primer: Gre za pravičnost.

Glagol kot glavni element verbalne fraze je tisti, ki določa njeno razčlenjenost. Razčlenjenost je osnovni pogoj, da je stavčna struktura dvodelna. Koliko je drugih elementov v strukturi, je odvisno od glagola (valenca). Dvodelne stavčne strukture so: nominalna +verbalna fraza +druga morebitna dopolnila. Dopolnila, ki so obvezna, so določila. Ta glagol dopolnjujejo pomensko, hkrati pa tvorijo strukturo. Pri dvodelnih stavčnih strukturah trčita skupaj dva pristopa, pomen strukture (globina) in izrazna raven strukture (površina). Na površinski ravni govorimo o stavčnih členih, na globinski pa govorimo o sklonskih funkcijah oz. o t. i. udeleženskih vlogah. Površinsko raven je raziskoval predvsem Chomsky, predvsem leta 1965

v Skladenjskih strukturah. Lucien Tesniere je tisti sintaktik, ki je utemeljil dependenčno oz. odvisnostno slovnico. To je tisti formalni jezikoslovni opis, ki temelji na pojmovanju odvisnosti. Gre za pristop v okviru strukturalne skladnje. Gre za princip razlikovanja med dvema vrstama prvin, ki se pojavljajo v strukturi. Gre za odvisnostni odnos – ene prvine so odvisne od drugih prvin. Prvine so tako vodeče (nadrejene) in vodene (podrejene). Odnos med njimi je torej podreden. Vodeča prvina je vedno glagol, ki je izhodišče strukturalne analize. Kot tak je po Tesnierju nadredni skladnik stavka. Njemu so podrejene vse druge prvine. Podrejene so tiste, s katerimi opisujemo osebe, predmete, živali. Udeležene so v vsebini, ki jo v stavku izražamo. To so torej prvine, s katerimi opisujemo, poimenujemo zunajjezikovno dejanskost. Podrejene prvine Tesniere razdeli na dva razreda. Prve so aktanti. So tiste prvine, ki ali nekaj delajo v stvarnosti ali kaj povzročajo, so rezultat dejanja, so predmet, na katerega je dejanje usmerjeno. Druga skupina so cirkumstanti ali okoliščine. So tiste prvine, ki definirajo prostor, čas, način, kako je bilo dejanje opravljeno. Število in vrsto prvin določa glagol, pravzaprav njegov pomenski, korenski del. Glagoli, kot so grmeti, snežiti itd., so glagoli brez aktantov oz. ničvalentni glagoli. Ob sebi ne potrebujejo nobenega določila. Brezosebkovi stavki so s pomenskega stališča brezagentni stavki. To so stavki, kjer v globini ni agensa, ni tistega, ki dejanje opravlja, in si ga tudi ne moremo misliti. So pa tudi stavki, kjer se agens na površini ne pojavi, vendar si ga lahko mislimo, kar je posledica našega splošnega vedenja. Primer: V parlamentu se je glasovalo o zakonu o visokem šolstvu. Logično je, da so glasovali poslanci, čeprav v povedi niso omenjeni. Gre za enodelno stavčno strukturo oz. po Toporišiču za strukturo s splošnim osebkom. Take strukture so deagentne strukture. Deagentne dvodelne strukture so tudi pasivne stavčne strukture. Površinsko je osebek sicer izražen, vendar to ni tisti, ki dejanje opravlja. Osebek je tu rezultat dejanja, tisto, na kar je bilo dejanje usmerjeno, torej paciens. Kavzator je tisti, ki dejanje povzroči. Primer: Veter je razbil šipo; Jan je razbil šipo. Strukturno sta ti povedi popolnoma enaki. Razlika je v globini, torej je pomenska. Veter (neživo) ne more zavestno opraviti tega dejanja, Jan (človeško, živo) pa ga je lahko opravil zavestno. Veter je kavzator, Jan pa je agens. Dokaz, ali je nekaj kavzator ali agens, je v pretvorbi. Paziti moramo, da ohranimo vse pomenske sestavine. Primer: Šipa se je razbila zaradi vetra. Primer: Stenice so izpraznile azilantski dom. Strogo pomensko nepravilno, saj stenice niso agens, ampak kavzator. Pravilno bi bilo: Azilantski dom so izpraznili zaradi stenic. Aktivne so prvotne, pasivne pa drugotne strukture. Za eno ali drugo možnost se odločimo glede na kontekst. Diateza je razmerje med globinsko in površinsko strukturo. Najlaže ga definiramo pri pretvorbah iz pasivne v aktivno strukturo. Primer: Večerja je skuhana; kuharji so skuhali večerjo. V prvi povedi je paciens osebek, v drugi pa predmet. Tako lahko ugotovimo, da se udeleženske vloge ne spreminjajo, spremeni se le mesto v strukturi. Primer: Večerjo so skuhali. To je še vedno dvodelna stavčna struktura, osebek pa je izražen v glagolu (so – 3. os. mn. m. sp.). Referenca tu ni natančno določena, vidna je šele iz konteksta. Primer: Delam. Tudi to je dvodelna stavčna struktura, saj je osebek izražen morfemsko.

So še druge udeleženske vloge. Primer: Jan je dal Evi knjigo; Jan je vzel Evi knjigo. Površinsko sta povedi popolnoma enaki. Jan je v obeh primerih agens, knjigo je paciens. V prvem primeru je Eva prejemnik ali recipient (postala je lastnica, knjigo je dobila). V drugem primeru pa je Eva posezor ali lastnik. Agens je ponavadi na mestu osebka. To je prvotna struktura. Če je osebek katera druga udeleženska vloga, gre za drugotne strukture. Primer: Eva je knjigo dobila od Jana (osebek je recipient). Kontekst je tisti, ki narekuje, kako bomo razvrstili pomenske sestavine v strukturi. Gre za hierarhizacijo pomenskih sestavin. Če je pomembno, kdo je dejanje opravil, damo agens na mesto osebka. Če je pomembna sama izvršitev dejanja, je na mestu osebka paciens. Če je na mestu osebka recipient, je pomembno, da je recipient nekaj dobil.

Nazaj k Tesnieru. On torej loči ničvalentne, enovalentne glagole (tisti, pri katerih se ob povedku pojavlja osebek). Primer: Delam. Glagol delati je lahko tudi večvalenten (kdo dela kaj). Pri

valentnosti je pomemben tudi glagolski vid. Pri dovršnih glagolih je število aktantov drugačno kot pri nedovršnih. Primer: šivati, sešiti; mama šiva (dovolj je le en aktant), mama je sešila obleko (potrebna sta dva aktanta). So še glagoli z dvema aktantoma (Jan je užalil Marka.) in s tremi aktanti (glagoli: dati, vzeti, pisati). Primer: Jan piše pismo prijatelju; Jan piše knjigo. Število aktantov je tako včasih odvisno tudi od določil, ki se ob glagolu pojavljajo. Prvi aktant je torej osebek, drugi je predmet v 4. sklonu, tretji pa je t. i. oddaljeno dopolnilo (predmet v 3. sklonu). Tesnere loči prazne besede (mots vides) in polne besede (mots plains). Polne so samostalniki, pridevniki, glagoli in prislovi. Prazne pa so vezniki, členki, torej tiste, ki elemente povezujejo v strukturo. Imenuje jih junktivi in translativi. Junktiv je npr. veznik, translativi pa so npr. členi (v tujih jezikih).